

ASPECTE ALE EVOLUȚIEI TERMENILOR VECHI PREZENȚI ÎN *LITURGHIER*. TRADIȚIE VS. INOVAȚIE

DRD. ALINA CAMIL

Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași
alinacamil@yahoo.com

Résumé: En observant attentivement le langage liturgique roumain, surtout l'orthodoxe, on peut remarquer premièrement son caractère conservateur. De nombreux termes anciens, qui ne sont plus présents dans la langue littéraire actuelle, sont encore conservés dans les pages du *Missel*. Leur présence au cours des siècles est principalement due à la préoccupation constante des successifs réviseurs de n'affecter pas le message transmis, en créant de cette manière une très stable tradition liturgique textuelle. L'analyse comparative de certains éléments présents dans quelques éditions du *Missel*, viennent à confirmer cet aspect.

Mots-clés: Antim Ivireanul, *Missel*, langage religieux, langue roumaine ancienne

1. Considerații preliminare

Deosebit de expresiv și de variat, limbajul bisericesc actual reprezintă o îmbinare de elemente aparținând atât limbii literare actuale, cât și limbii literare vechi. Cercetarea limbii textelor bisericești prezintă o însemnătate deosebită atât pentru realizarea unei descrieri în sine a limbajului religios, cât și pentru observarea evoluției limbii române literare. Pornind de la aceste premise, ne-am propus realizarea unei cercetări amănunțite asupra unor termeni din perioada veche a limbii române, în edițiile succesive ale *Liturghierului* românesc.

Între scrierile cu caracter religios, *Liturghierul* constituie o sursă importantă în ceea ce privește, în primul rând, terminologia de specialitate, acesta cuprinzând, pe lângă indicațiile tipiconale expuse în detaliu, numeroase rugăciuni și cântări. Această carte de cult, tradusă de diferiți reprezentanți ai Bisericii cu scopul unic al oficierii slujbei în limba română, a fost reeditată de nenumărate ori până în zilele noastre, fapt care demonstrează, fără îndoială, însemnătatea acesteia. Enumerăm aici câteva dintre edițiile consultate, în scopul urmăririi frecvenței editărilor: *Liturghierul* lui Coresi (1570)¹; *Liturghierul* tipărit de Dosoftei în două ediții (1679, respectiv 1683)²; *Liturghierul* tipărit de Antim Ivireanul (1713)³ și alte ediții

¹ Ediția realizată de Al. Mareș, în 1969.

² Vezi ediția realizată de N. A. Ursu, în 1980.

³ Ediție în lucru, în transcriere proprie.

ulterioare⁴ ale acestuia tipărite la Iași (1759, 1794, 1818, 1834, 1845, 1868), Râmnic (1767⁵, 1787, 1813), Buzău (1835, 1840), București (1741, 1746, 1797, 1833, 1855, 1887, 2000, 2008), respectiv Neamț (1860).

Din punct de vedere lexical, multe dintre edițiile tipărite după 1713 reproduc în mare măsură *Liturghierul* lui Antim Ivireanul. De o mare însemnătate este ediția din 1818, urmată de cea din 1834, ambele tipărite sub îndrumarea lui Veniamin Costachi, ediții care aduc o importantă contribuție la nivelul lexicului. Mitropolitul moldovean se arată nemulțumit de prezența anumitor „cuvinte în izvodul cel vechiu rămase în firea limbii aceea din carea s-au talmăcit”⁶ și încearcă astfel să înnoiască limbajul bisericesc introducând cuvinte aparținând „frii limbii noastre”. Câteva dintre substituturile lexicale propuse de Veniamin în prefețele celor două Liturghiere din 1818 și 1834 (*molitvă – rugăciune, vobod – intrare, cădere – tămăiere, dveră – ușă, prestol – sfântă masă, blagoslovit – binecuvântat și zveazdă – stea*) au fost preluate de edițiile ulterioare, altele însă nu au fost luate în seamă, fiind trecute cu vederea: *anghel* pentru *înger*, *tămăitoare* pentru *cădelniță*, *lance* pentru *copie*, *rugăciunea mănecării* pentru *utrenea*, *misterii* pentru *taine* etc.⁸.

Înainte de a începe studiul propriu-zis asupra lexicului înregistrat în *Liturghier*, am considerat oportună o scurtă analiză comparativă a tuturor edițiilor enumerate mai sus, cu intenția de a identifica edițiile care au avut un rol mai important în desăvârșirea limbajului liturgic românesc. În urma unei verificări primare a edițiilor menționate, s-au putut constata următoarele:

a) Liturghierele tipărite în anii 1741 și 1746 sunt copii fidele ale *Liturghierului* lui Antim Ivireanul. Vom excepta, în consecință, aceste ediții din analiza următoare;

b) Liturghierele din 1797 și 1813 sunt identice. La fel și edițiile din 1835 și 1840. Vom selecta, prin urmare, câte una dintre acestea, respectiv ediția din 1813 și cea din 1840. Această scurtă analiză urmărește evoluția a patru termeni (excerptați din textul antimian) în edițiile menționate:

1. *poias*, s.n. ‘brâu cu care se încingeau preoții ortodocși peste stihar, în timpul oficierii serviciului religios’ (< slv. *поиасъ*). Termenul este prezent la Antim: „*poiasul* să încinge” (51). La Coresi notăm prezența unui alt termen: „să ia *brâul*” (Mareș 1969: 128), termen care se va impune în cele din urmă în limbajul bisericesc. La Dosoftei regăsim termenul antimian cu forma *poas*, unde [a] apare nediftongat: „*blagoslovindu-ș poasul*” (Ursu 1980: 20), la Veniamin apare „luând *brâul*”

⁴ Pentru aceste ediții am apelat la textele originale, în lipsa unor ediții de text.

⁵ Pe foaia de titlu a ediției apare anul de imprimare 7276, adică 1768. În BRV, tom IV, 1944, p. 251, Ioan Bianu menționează faptul că la pagina 204^v a ediției respective se dă anul 1767. Din acest motiv, unii cercetători, printre care P. Constantinescu și A. Sacerdoțeanu, citați de Ioan Bianu, și, mai devreme, în Iorga (1901: 521) consideră în mod eronat că anul tipăririi este 1768. Consultând ediția respectivă, am putut într-adevăr constata faptul că pe ultima pagină a cărții, deci la pagina 204^v, este indicat anul 1767, luna decembrie, ca dată la care s-a încheiat activitatea de tipărire.

⁶ Vezi prefața la *Liturghii*, 1818, p. IV.

⁷ Vezi prefața la *Liturghii*, 1818, p. III-VI.

⁸ Vezi prefața la *Liturghii*, 1818, p. III-X și la ediția a doua din 1834, p. V-VIII.

(Veniamin 1818: 31^r, respectiv Veniamin 1834: 68) și, mai recent, „luând *brâu*” (*Liturghier* 2008: 111). Termenul *poias* este consemnat în alte șase ediții dintre cele enumerate *supra*, anume: Iași 1759: 39^r, 1794: 31^r, Râmnic 1767: 40^v, 1787: 62, 1813: 40^v, București 1833: 62, în timp ce echivalentul său, *brâu*, este înregistrat și el în alte șase ediții, respectiv: Buzău 1840: 52, Iași 1845: 23^v, 1868: 22, Neamț 1860: 27^r, București 1887: 58, 2000: 105. Un termen nou, *încingătoarea* (52), înregistrat în ediția de la București (1855), nu se bucură de o circulație îndelungată.

2. *prestol*, s.n. ‘pristol, masă din mijlocul altarului, în bisericile creștine, pe care se țin obiectele necesare oficiului serviciului religios’ (< slv. *прѣстоль*). Termenul este prezent în textul lui Antim alături de echivalentul său latin: „(sfânta) masă: stă înaintea sfântului *prestol*” (70), respectiv „pre *sfânta masă*” (85). Termenul este prezent atât la Coresi, cu formă diftongată, „să meargă la *preastol*” (Mareș 1969: 135), cât și la Dosoftei, „de denaintea svântului *prestol*” (Ursu 1980: 51). La Veniamin apare „stând înaintea *sfîntei mese*” (Veniamin 1818: 39^v, respectiv Veniamin 1834: 81), în timp ce mai recent identificăm redarea „stând înaintea *Sfîntei Mese*” (*Liturghier* 2008: 136). Primul termen este consemnat în edițiile apărute la Iași 1759: 49^v și 1794: 43^v, Râmnic 1767: 51^v, 1787: 86, 1813: 52^r, Buzău 1840: 73, București 1833: 84, iar cel de-al doilea se înregistrează în edițiile tipărite la Iași 1845: 34^v, 1868: 33, Neamț 1860: 39^v, București 1855: 73, 1887: 75, 2000: 130.

3. *propoveditor*, s.m. ‘persoană care propovăduiește, predicator’ (format de la (*a*) *propovedui* < slv. *проповѣдовати* + suf. *-tor*). Nu a fost semnalată prezența acestui termen în ediția coresiană întrucât fragmentul în care a fost identificat termenul în restul edițiilor lipsește aici. La Dosoftei consemnăm prezența termenului *strigător* (Ursu 1980: 82). Termenul antimian este prezent la Veniamin cu aceeași formă: *propoveditorii* (Veniamin 1818: 52^v, respectiv Veniamin 1834: 118). Astăzi consemnăm forma *propovăduitori* (*Liturghier* 2008: 172), prezentă și în ediția anterioară (*Liturghier* 2000: 165). Vechiul fonetism, cu [e], este prezent în toate celelalte ediții consultate: Râmnic 1767: 68^r, 1787: 118, 1813: 68^r, Buzău 1840: 100, Iași, 1759: 66^r, 1794: 58^r, 1845: 47^r, 1868: 45, Neamț 1860: 54^v, București 1833: 118, 1855: 101, 1887: 95.

4. *taină*, s.f. ‘(aici) dogmă creștină pe care biserica o consideră inaccesibilă rațiunii omenești’ (< v.sl. *тайна*): „descoperirea *tainelor cerești*”(140). Fragmentul citat face parte din *Liturghia Sf. Vasile cel Mare*, absentă din ediția lui Coresi; la Dosoftei: „a cerești *Taine* descoperire” (Ursu 1980: 113); la Veniamin regăsim atât termenul antimian, „descoperirea *tainelor cerești*”(Veniamin 1818: 70^r), cât și unul propus de mitropolit: „descoperirea *misteriilor cerești*” (Veniamin 1834: 156). Termenul este atestat la sfârșitul secolului al XVIII-lea (1783). După forma de plural, *misterii*, termenul folosit de Veniamin prezintă o formă învechită, probabil *misteriu* (cf. MDA, s.v.). Termenul a avut însă o „existență” limitată, nefiind consemnat ediții anterioare sau ulterioare. În ediția actuală, citim: „descoperirea *tainelor cerești*” (*Liturghier* 2008: 226). Termenul *taină* se regăsește în toate celelalte ediții consultate: Râmnic 1767: 90^r, 1787: 163, 1813: 90^r, Buzău 1840: 141, Neamț

1860: 75^r, Iași 1759: 87^v, 1794: 79^v, 1845: 64^r, 1868: 61, București 1833: 163, 1855: 138, 1887: 122, 2000: 226.

În primul caz, constatăm prezența unei serii sinonimice formate din 3 termeni: *poias – brâu – încingătoare*. Cel dintâi termen a fost consemnat inițial la Dosoftei, cel de-al doilea la Coresi. În ceea ce privește preferința lui Antim pentru primul termen, pot exista diverse explicații. S-ar putea datora, mai întâi, faptului că mitropolitul a avut la îndemână ediția lui Dosoftei atunci când a realizat traducerea (Mazilu 1999: 177). Între versiunile celor doi ierarhi ai Bisericii Ortodoxe există însă diferențe însemnate atât la nivel lexical, cât și la celelalte niveluri ale limbii, astfel încât originalitatea traducerii lui Antim nu poate fi în nici un caz contestată. Posibilitatea ca acesta să nu fi cunoscut termenul se exclude de la bun început, căci Antim, deși nu era de origine română, era un foarte bun cunoscător al limbii române. La fel de adevărat este faptul că, izbindu-se uneori de îngustimea limbii române (lucru, de altfel, firesc în acea perioadă a evoluției limbii române), Antim face apel la diferite elemente grecești sau slavonești, pe care fie le împrumută, fie le calchiază sau le traduce. Fidelitatea față de originalul după care efectuează traducerea este, în consecință, un posibil motiv al prezenței termenului slavon.

Din seria sinonimică antimiană (*sfântul*) *prestol – (sfânta) masă*, se remarcă preferința pentru termenul de origine latină, care se va impune în cele din urmă în limbajul religios.

Format pe teren românesc, substantivul *propovăduitor* este prezent de aproape 3 secole în paginile *Liturghierului*. Și în cazul substantivului *taină* constatăm aceeași rezistență în timp, în ciuda tendinței latinizante a unor diortositori inovatori, precum Veniamin Costachi, care încearcă, fără succes, să înlocuiască acest termen prin altul nou, *misteriu*.

Studiul de față urmărește în continuare prezentarea selectivă a unui inventar lexical înregistrat în textul *Dumnezeieștile și sfintele Liturghii*, tipărit de Antim Ivireanul în anul 1713, inventar care cuprinde câțiva termeni utilizați în desfășurarea ritualului liturgic ortodox, urmărind pe de o parte prima lor atestare în interiorul acestei cărți de cult, iar pe de altă parte evoluția acestora de-a lungul secolelor. În acest scop, a fost realizat un studiu comparativ între textul lui Antim și alte patru ediții ale *Liturghierului*, dintre care două anterioare: *Liturghierul* lui Coresi (1570), *Liturghierul* lui Dosoftei (1679, 1683) și două ulterioare: *Liturghierul* tipărit de Veniamin Costachi în 1818 și ediția din 2008⁹ a *Liturghierului*. Cercetarea privește acei termeni aparținând limbii literare vechi, care fie au dispărut din limbajul

⁹ Liturghierul din 2008 (ediție jubiliară) este o retipărire a celui din 2000 după cum se menționează în mod explicit și în „Postfața” cărții. S-au adus însă câteva completări în ceea ce privește lexicul, din dorința editorilor de a fi „mai precisă și mai bogată în nuanțarea sensurilor teologice ale textului liturgic”. Se precizează, de asemenea, intenția de a evita „atât arhaismele care nu mai sunt înțelese azi, cât și neologismele neasimilate de oamenii simpli din popor”. Din acest motiv, anumite sensuri considerate necunoscute au fost notate între paranteze. Numărul acestor modificări, respectiv completări, nu este însă unul însemnat și tocmai din dorința evidențierii lor am inclus în studiul comparativ și ediția din 2000, atunci când au fost semnalate diferențe între aceasta și cea din 2008.

curent, fie se regăsesc numai în interiorul acestei cărți de cult. Se cuvine făcută de la început precizarea că aceste arhaisme lexicale sunt deosebit de numeroase în text.

2. Termeni aparținând limbii române vechi

a) Termeni de origine latină:

mâneacă, vb. 1. intrans. ‘a se îndrepta spre’: „De noapte *mâneacă* duhul nostru la Tine, Dumnezeule, pentru că luminează sânt poruncile Tale” (31). Termenul este consemnat de două ori la Antim în contexte identice. Etimologie: lat. *manicāre* (cf. DER, DLR, MDA, s.v.). Rugăciunea din care a fost selectat fragmentul nu a fost identificată în *Liturghierul* lui Coresi¹⁰. Termenul este consemnat anterior la Dosoftei, cu valoare intransitivă și reflexivă: „De noapte (*să*) *mâneacă* sufletul nostru către Tine” (Ursu 1980: 249). Se înregistrează și ulterior, la Veniamin: „De noapte *mâneacă* duhul nostru către Tine” (Veniamin 1818: 20^v) și este păstrat și de ediția actuală a Liturghierului: „De noapte *mâneacă* duhul nostru către Tine” (Liturghier 2008: 78).

b) Termeni de origine slavă sau slavonă¹¹:

blagovesténie, s.f. ‘Buna Vestire, sărbătoare creștină, marcată la 25 martie, închinată vestirii nașterii lui Iisus Hristos’: „Și încăși să îmbracă și la vecerniile și prejedesășteniile sfântului și marelui post și la prazdnicul *Blagovesteniilor*” (1); „la patruzeci de mucenici sau la *Blagovesteniile*” (173). Etimologie: v.sl. *благовѣщеніе* (cf. DA, MDA, s.v.). Termenul înregistrează o singură ocurență la Dosoftei, cu forma de plural, *Blagovesteniile* (Ursu 1980: 283). În ediția actuală a *Liturghierului* (2008: 353) notăm compusul *Buna Vestire*, prezent și la Veniamin cu forma de plural: „a *bunelor vestiri*” (Veniamin 1818: 83^v).

bogoslov, adj. ‘teolog’: „Grigorie *Bogoslovul*” (57). Etimologie: v.sl. *богословъ*, format pe baza gr. *θεόλογος* (cf. DER, MDA, s.v.). Termenul este consemnat anterior la Dosoftei, cu formă nearticulată: „*Grigorie Bogoslov*” (Ursu 1980: 233). Astăzi, *bogoslov* este înlocuit prin corespondentul grecesc *teolog* ‘de Dumnezeu cuvântător’ (Cf. DA, s.v.). Notăm la Veniamin prezența structurii „*Grigorie Cuvântătorul de Dumnezeu*” (Veniamin 1818: 17^r), care se păstrează și în ediția actuală a *Liturghierului* (2008: 116): „*Grigorie Cuvântătorul de Dumnezeu*”.

cin, s.n. ‘tagmă’: „Pomenéște, Doamne... pre tot *cinul* preoțesc” (158). Etimologie: v.sl. *чинъ* (cf. MDA, MIKLOSICH, SCRIBAN, s.v.). Termenul este consemnat anterior la Coresi, „*cinul* preoțesc” (Mareș 1969: 129). La Dosoftei

¹⁰ Pentru a nu încărca excesiv expunerea, am evitat folosirea acestei mențiuni în cazul fiecărui fragment de text absent din Liturghierul lui Coresi. Această explicație este, prin urmare, în mod tacit valabilă de fiecare dată când din studiul comparativ va lipsi ediția lui Coresi.

¹¹ Diferențierea acestora este realizată prin indicarea între paranteze a etimonului. Menționăm faptul că am folosit prescurtările din MDA (2003). Există anumite neconcordanțe în prezentarea etimonului de la un dicționar la altul, în sensul că unele dicționare indică un etimon vechi slav (în special SCRIBAN), în timp ce altele îl prezintă ca fiind slavon.

notăm „toată preușasca *ceată*” (Ursu 1980: 144), termen de origine slavă utilizat și de Antim. La Veniamin este utilizat consecvent termenul *ceată* (Veniamin 1818: 34^r). *Liturghierul* din 2000: 112, păstrează seria sinonimică antimiană, în contexte identice cu cele din ediția de la 1713: „toată *ceata* preoțească”, respectiv „tot *cinul* preoțesc” (p. 239). În *Liturghierul* din 2008 este utilizat însă în mod consecvent termenul *cin* (118-119).

diáconstvă, s.f. (mai ales la plural) ‘ectenii, rugăciuni scurte rostite îndeosebi de diacon, în mijlocul bisericii, și de către preot în altar’: „să zică aceste *diaconstve*” (187). Etimologie: slv. *ДИАКОНСТВО* (cf. DA, s.v.). Termenul înregistrează o singură ocurență în textul lui Antim. Mult mai frecvent (19 ocurențe) este folosit termenul de origine greacă, *ectenie*, care se va impune în cele din urmă în limbajul liturgic românesc. Termenul *diaconstvă* este consemnat anterior atât la Coresi, „să zică *diaconstvele*” (Mareș 1969: 132), cât și la Dosoftei, cu formele: *diaconstve*, *diacônstele* (Ursu 1980: 225, 87), cea din urmă fără grupul consonantic etimologic [tv]. La Veniamin se înregistrează termenul *ectenie* (Veniamin 1818: 89^v), prezent și în *Liturghierul* din 2008: 285: „se zic de către diacon aceste *ectenii*”.

dzeazdă, s.f. ‘stea de metal cu care sunt ornate, de obicei, obiectele de cult’: „Preotul cădind *dzeazda*, o pune deasupra sfântului Ágneț” (60). Etimologie: slv. *ЗВЕЗДА* ‘stea’ (cf. DER, MDA, SCRIBAN, s.v.). Termenul este consemnat anterior la Coresi: „fiind și *dzeazda* cu pocroavele” (Mareș 1969: 107-108). La Dosoftei este notată forma *zveazdă* (Ursu 1980: 32). Cu aceeași formă termenul se înregistrează și la Veniamin: „luând sfânta *zveazdă* de pre sfântul discos” (Veniamin 1818: 50^v). În pofida existenței termenului de origine latină *stea*, aparținând „firii limbii noastre”, de această dată Veniamin Costachi își exprimă preferința față de echivalentul slavon, cu motivația că deși „s-ar fi putut a să numi chiar cu a noastre cuvinte... zvezda – stea”, totuși, „pentru obicinuirea numirilor și pentru încuviințata grăire s-au lăsat așa precum au fost mai înainte”¹². În *Liturghierul* din 2008: 123, consemnăm prezența termenului *stea*, cu forma diminutivală: „preotul tămâiază *steluță*”.

oglașenic, s.m. ‘catehumen’: „Rugăciunea pentru *oglașenici*, mai înainte de sfânta înălțare” (186). Etimologie: slv. *ОГЛАШЕНИКЪ* (cf. DLR, MDA, s.v.). Termenul este consemnat anterior la Dosoftei: „Molitva pentru *oglașenici*” (Ursu 1980: 55). În 1570, la Coresi notăm formularea: „ruga de *chemați* mai dennaintea sfintei înălțare” (Mareș 1969: 137); la Veniamin: „rugăciunea pentru *cei ce să învață*, aducere a jertvei” (Veniamin 1818: 67^r), dar „rugăciunea pentru *cei chemați*” (*Liturghier* 2008: 215). Anumite dicționare prezintă *catehumenii* ca fiind „persoane care învață preceptele religiei creștine spre a se pregăti spre primirea botezului” (Cf. MDA, SCRIBAN s.v.); această definiție nu înglobează însă și ideea de chemare a acestora la credință, prezentă în dicționarele de specialitate¹³. O definiție completă este cea oferită de Ursu (1980: 342) termenului *oglașenic* în ediția critică a *Liturghierului* lui Dosoftei: „catehumen, prozelit, chemat la credința creștină, căruia abia i se dezvăluie

¹² Vezi prefața la *Liturghii*, 1818, p. V.

¹³ Vezi, de exemplu, DR, s.v. *catehumen*.

dogmele credinței”. În aceeași ordine de idei, Bartolomeu Anania consideră *catebumentul* drept un candidat la botez, un învățăcel al catehetului (de regulă preot sau episcop) adăugând faptul că „până la primirea Botezului, ei făceau parte din categoria celor *chemați*, adică poftiți și așteptați să facă parte din Trupul mistic al lui Hristos, să devină creștini” (Anania 2007: 50, 260). Considerăm, prin urmare, corectă și formularea prezentă în *Liturghierul* actual. În sfârșit, prezența acestei structuri în invitația rostită de către preot, „Cei chemați, ieșiți!”¹⁴ soluționează mai clar această problemă.

oltariu, s.n. ‘altar, parte a bisericii în care se oficiază liturghia’: „Deci întrând în *oltariu*, să închină de 3 ori înaintea preștolului” (49). Etimologie: slv. *олтарь* (cf. DLR, MDA, s.v.). Semnalăm rostirea moale a consoanei lichide [ʃ] în poziția finală. Fenomenul este frecvent în textul lui Antim. Prezența acestor forme se înregistrează cu precădere în textele religioase ale perioadei căci, așa cum constată Ion Gheție, fenomenul de durificare al consoanei în aceste situații este semnalat destul de frecvent în epocă, în special în Muntenia (Gheție 1975: 154, 336). Cu aceeași formă, termenul este consemnat anterior la Coresi, „să meargă întru o laturi de *oltariu*”, alături de forma învechită a termenului de origine latină *altar* – *altariu*: „să meargă în *altariu*” (Mareș 1969: 127). Termenul antimian este întâlnit și la Dosoftei cu forma *oltari* (Ursu 1980: 17). Ulterior, termenul este semnalat și la Veniamin: „întrând în sfântul *oltariu*” (Veniamin 1818: 2^r), cf. *altar*: „stau în Sfântul *Altar*” (*Liturghier* 2008: 44).

otpușt, s.n. ‘formulă sacramentală de binecuvântare, rostită de preot la sfârșitul slujbei’: „Apoi preotul slobozind sftita în jos zice *otpuștul*” (10). Etimologie: slv. *отпусть*, rus. *отпуск* (cf. DLR, MDA, s.v.). Termenul este prezent anterior la Coresi: „să facă *otpușt* acolo” (Mareș 1969: 131), la Dosoftei: „face *otpușt*” (Ursu 1980: 185-186), cât și la Veniamin: „face *otpușt*” (Veniamin 1818: 36^r) și în *Liturghierul* din 2008: 125: „face *otpuștul*”. Notăm însă prezența pe aceeași pagină și a echivalentului grecesc *apolis*: „face acolo *apolisul* (încheierea)”. Termenul *apolis* nu este consemnat în DA, ci numai în dicționarele de specialitate, care prezintă cei doi termeni ca fiind sinonimi (cf. DR, s.v.). Totuși, *Liturghierul* din 2008 diferențiază într-o oarecare măsură între cei doi termeni, numind *apolis* (încheiere) formula care începe cu „Slavă Ție, Hristoase, Dumnezeu...” (*Liturghier* 2008: 125), iar *otpușt*, formula „Cel ce a înviat din morți...” (p. 125), dacă este duminică, respectiv „Hristos, Adevăratul Dumnezeu nostru...” (p. 125), dacă este altă zi din cursul săptămânii.

potrebî (și *potribî*), vb. 4 tranz. ‘a consuma’¹⁵: „Iară diaconul întrând și el pre dvéra despre amiazănoapte, *potribéște* sfintele taini cu frică” (115). Etimologie: slv. *потрѣвити* (cf. DER, DLR, MDA, s.v.). Termenul este consemnat anterior la Dosoftei: „*potribéște* Svintele” (Ursu 1980: 105). Cu același sens este folosit la

¹⁴ Pentru mai multe explicații privind prezența acestei chemări în interiorul liturghiei, vezi Anania (2007: 183).

¹⁵ Acest sens nu este oferit în mod explicit în dicționar.

Veniamin verbul *a strânge*: „Rugăciunea ce să zice când *strânge* sfintele”, respectiv: (Veniamin 1818: 60^v). Notăm însă și prezența unui termen cu formă asemănătoare, *potrivi* (din *potrivă*¹⁶), folosit cu același sens: „rugăciunea când *potrivește* sfintele” (Veniamin 1818: 82^r), termen păstrat și în ediția actuală: „*potrivește* (consumă) Sfintele Taine (*Liturghier* 2008: 193). De remarcat ni s-a părut faptul că acest sens al verbului *a potrivi* nu este consemnat de dicționare, iar transferul de sens de la un termen la celălalt este cât se poate de surprinzător. Poate fi vorba, în acest caz, de o greșeală de transpunere, datorată unuia dintre editorii succesivi ai *Liturghierului*. Consultând edițiile avute la dispoziție, am putut remarca această schimbare începând cu ediția tipărită la Râmnic (1767). Noul termen este prezent, ulterior, în toate celelalte ediții.

pravoslâvnic, s.m. ‘(credincios) ortodox’: „Înalță cornul creștinilor *pravoslavnici* și trimite preste noi milele Tale cele bogate” (23). Etimologie: slv. *православный* (cf. DLR, MDA, MIKLOSICH, s.v.). Termenul este prezent la Dosoftei, „pretudinderea *pravoslavnici*” (Ursu 1980: 31), precum și la Veniamin, „pretutindenea *pravoslavniciilor*” (Veniamin 1818: 16^t). În *Liturghierul* din 2008 (p. 122) notăm compusul *dreptmăritor*.

prediteci, s.m. ‘(atribut dat unor sfinți) precursor; înainte–mergător’: „cum iaste la aflarea cinstitului cap al lui *Prediteci* sau la patruzeci de mucenici” (173). Etimologie: slv. *прѣдидецъ* (cf. DLR, MDA, s.v.). Termenul este consemnat anterior la Dosoftei: „A Cinstitul, slăvit Proroc, *Prediteci* și Botezători Ioan” (Ursu 1980: 26), alături de termenul *naintecurători*: „a cinstitul slăvit Proroc *Naintecurători* și Botezătoriul Ioan” (Ursu 1980: 233). Termenul *prediteci* este atestat în secolul al XVI-lea, la Coresi, în *Carte de învățătură*¹⁷; nu se înregistrează însă în *Liturghierul* din 1570. Nu regăsim acest termen nici în ediția lui Veniamin: „*Înainte-mergătorului* și botezătoriului Ioann”, „aflarea cinstitului cap al *Mergătorului–înainte*” (Veniamin 1818: 33^r, 83^v). Această sintagmă este prezentă și în ediția lui Antim: „*Înainte-mergătorului* și Botezătoriului Ioann” (23). Remarcăm rostirea moale a consoanei lichide [ʃ] în poziție finală în toate cazurile, fenomen prezent atât în textele muntenești (în special religioase), cât și în cele moldovenești din perioada 1656-1715. Fenomenul se înregistrează și la începutul secolului al XIX-lea, în Moldova, însă, potrivit lui Gheție (1975: 456), acesta apare numai la substantivele și la adjectivele derivate cu sufixele *-ar*, *-tor*, în texte aparținând stilului juridico-administrativ. Putem confirma în cazul de față prezența acestui fenomen și în textele religioase ale perioadei. În sfârșit, notăm prezența acestei structuri și în *Liturghierul* din 2008: 173: „Sfântul Ioan Proorocul, *Înaintemergătorul* și Botezătorul”.

rucavișă, s.f. (mai ales la plural) ‘fiecare dintre cele două bucăți de stofă cu care se strâng mânecile stiharului, purtate de preot în timpul slujbei bisericești; mânecușă’: „iar *rucavișele* puiindu-le în mâini (50); „iară la *rucavișe* tot așa precum s-au zis la diaconul mai sus să facă” (51). Etimologie: slv. *рукавица* (cf. DLR, MDA, SCRIBAN, s.v.). Termenul este atestat la sfârșitul secolului al XVII-lea (cf. DLR). Este prezent

¹⁶ Cf. MDA, s.v.

¹⁷ Cf. MDA, s.v.

însă și în secolul al XVI-lea, la Coresi, cu forma *răcaviță*, neînregistrată în dicționare: „*Răcavițele* să bage în mâini” (Mareș 1969: 128). La Dosoftei consemnăm un alt termen slavon dispărut din limba literară actuală: „*năraclițele* blagoslovind” (Ursu 1980: 21). La Veniamin se constată folosirea ambilor termeni menționați mai sus, *rucaviță* și *naracliță*: „iară la *rucavițe*, tot așa precum s-au zis mai sus, respectiv: „iară *naraclițele* puindu-le pre mâini” (Veniamin 1818: 31^r, 30^v). În *Liturghierul* din 2008: 110, consemnăm prezența unui termen mai nou, atestat la sfârșitul secolului al XIX-lea, format prin derivare de la *mâneacă* + sufixul diminutival *-uță*: „Când pune *mânecuțele* la mâini.

téplotă, s.f. ‘apă caldă care se toarnă în potir înainte de împărțășania preotului’: „Și luund diaconul *teplota*, zice cătră preot: Blagoslovéște, stăpâne, căldura” (108). Etimologie: slv. *теплота* (cf. DLR, MDA, s.v.). În *Liturghierul* lui Antim se înregistrează și substantivul *incrop* (<slv. *оцропъ*), explicat între paranteze: „din sfântul *incrop* (ădecă din *teplotă*). La Coresi notăm peste tot termenul *uncrop* (Mareș 1969: 145). Primul termenul este prezent la Dosoftei, cu formele *tóplotă*, *toplotii*: „Blagoslovește, despuitoriule, *tóplotă*”; „toarnă diacónul ocropul *toplotii*” (Ursu 1980: 96), aici cu un alt sens, cel de ‘vas în care se încălzește teplota’. Și la Dosoftei se înregistrează aceeași serie sinonimică, *ocrop* – *toplotă*, consemnată și la Antim; la Veniamin: „Și luund diaconul *căldura*, zice cătră preot: Blagoslovéște, stăpâne, *căldura*” (Veniamin 1818: 56^v), cf. și *Liturghierul* din 2000: 174. În ediția din 2008: 180, apare o mică modificare: „luând diaconul *vasul mic cu apă fierbinte*”, rezultată, probabil, din intenția de a explicita termenul mai vechi. Același termen, *căldură*, prezent în *Liturghierul* antimian și în edițiile ulterioare ale acestuia în vorbirea directă („Blagoslovéște, stăpâne, *căldura*”, respectiv „*Căldura* credinței”), apare în ediția din 2008: 180, explicat între paranteze: „*Căldura* (ardoarea) credinței”.

c) Cuvinte de origine greacă:

cliros, s.n. ‘cler, preoțime’: „Pentru arhiepiscopul nostru... și pentru tot *clirosul* și norodul, Domnului să ne rugăm” (17). Etimologie: mgr. *κληρος*, în parte prin intermediul sl. *клиросъ* (cf. DER, DA, SCRIBAN, s.v.). Termenul este prezent la Dosoftei, unde apare și forma *clir*, „iară poporeniî încă le zâc, cu *clirosul*”, respectiv, „a tot *clirul* și poporul” (Ursu 1980: 121, 37-38). *Cliros* se regăsește și în ediția din 1818 (Veniamin 1818: 63^v). Potrivit DLR, termenul începe să fie înlocuit, pe la începutul secolului al XIX-lea, prin forma actuală *cler* (< lat. *clerus*), pătrunsă la noi probabil mai întâi în Transilvania, prin catolicii germani. Așa s-ar explica absența sa din ediția tipărită la Iași, în 1818, Veniamin fiind un susținător entuziast al latinismului. Nu îl regăsim însă în ediția din 1834¹⁸. În ediția actuală semnalăm prezența termenului *cler* (*Liturghier* 2008: 199).

finic, s.m. ‘palmier, curmal’: „ramuri de copaci și stâlپări de *finici*” (206). Etimologie: mgr. *φοίνιξ*, prin intermediul slv. *финиць* (cf. DER, DA, s.v.). MDA

¹⁸ Vezi *Dumnezeieștile Liturghii*, Iași, 1834: 141.

indică doar etimonul slav. Termenul este prezent și la Dosoftei: „ramuri de *finic*” (Ursu 1980: 313). Îl regăsim și la Veniamin, în 1818: „stâlpări de *finici*” (Veniamin 1818: 97^r). Constatăm, de asemenea, prezența acestui termen și în ediția din 2008: 399, în pofida existenței termenilor echivalenți actuali: „stâlpări de *finic*”.

d) Cuvinte formate în limba română:

cucerie, s.f. ‘pioșenie, evlavie’: „luund ripida, apăra cu *cucerie* sfintele daruri” (91). Termenul este atestat la sfârșitul secolului al XVII-lea (cf. DLR, s.v.). La Coresi apare: „să se închine cu bună *smerenie* de trei ori” (Mareș 1969: 132); la Dosoftei: „să-nchină cu bună *sâință*” (Ursu 1980: 34). La Veniamin se înregistrează termenii *cucernicie* și *evlavie* (Veniamin 1818: 50^r). Acești termeni apar și în *Liturghierul* din 2008: „să închină cu *cucernicie* de trei ori” (p. 128) și „apără cu *evlavie* Cinstitele Daruri” (p. 165). De semnalat bogata serie sinonimică prezentă în acest caz, termeni a căror prezență nu fac decât să sporească valoarea stilistică a textului. Înlocuirea unui termen prin altul echivalent nu afectează, în cazul de față, transmiterea mesajului religios.

evanghelésc, adj. ‘evangelic’: „deșchide ochii gândului nostru spre înțelegerea *evangheleștilor* Tale propoveduri” (36), în 3 ocurențe. Etimologie: *evanghelie* + suf. *-esc* (cf. DA, MDA, s.v.). La Dosoftei notăm un alt derivat, *evanghelicesc*, format din *evanghelie* + suf. *-icesc* (cf. DLR, s.v.): „*evangheliceștilor* Tale strigări” (Ursu 1980: 49). La Veniamin se înregistrează același termen prezent la Dosoftei. În *Liturghierul* din 2008: 83, se înregistrează un termen nou, *evangelic* (< fr. *évangelique*, lat. *evangelicus*): „*evangelicelor* Tale propovăduiri”.

*începătorie*¹⁹, s.f. ‘conducere, stăpânire; la plural, numele uneia dintre cele nouă cete ale îngerilor’: „și merg înaintea acestuia cétele îngerești dinpreună cu toată *începătoria* și stăpânirea: heruvimii cei cu ochi mulți și serafimii cei cu câte șase aripi” (136). Etimologie: *începător* + suf. *-ie* (cf. DR, MDA, s.v.). La Dosoftei se înregistrează alte două derivate, formate de la verbul *a începe*, respectiv *începătura* și *stăpânia*, în primul context, iar în cel de-al doilea *Începătorii* și *Stăpânitorii* (Ursu 1980: 135, 120). Termenul consemnat la Antim este prezent atât la Veniamin, cât și în *Liturghierul* din 2008, în contexte identice traducerii acestuia: „*începătoria* și *stăpânirea*” și „*începătoria*, *stăpâniile*” (Veniamin 1818: 69^v, 72^r), respectiv: „*începătoria* și *stăpânia*” și „*Începătoria*, *Stăpâniile*” (*Liturghier* 2008: 221, 232).

necurăție, s.f. ‘păcat care contravine legilor moralei religioase’: „slobozindu-ne din toată *necurăția*, sfințește...” (192). Etimologie: pref. *ne-* + *curăție* (cf. DLR, MDA, s.v.). Grafia cu [j] dublat este foarte frecventă în textul lui Antim; aceasta apare ca rezultat al prezenței slovei *â*, cu valoarea [ia], la finalul substantivelor feminine terminate în [ie], articulate hotărât. Ia naștere astfel diftongul final [ia], regăsit și în termenul prezent în ediția lui Dosoftei: „slobozește *necurăția*” (Ursu 1980: 176). Grafiele cu *s*, *ț* duri sunt în număr foarte mare la Dosoftei; acest fenomen nu este

¹⁹ Cf. SCRIBAN, s.v., termenul este tradus după v.gr. *αρχέ*; la plural, „a patra ceată de îngeri”.

prezent nici în scrierile lui Varlaam, nici în textele ce apar după Dosoftei, unde grafiile cu *s*, *ț* moi devin majoritare (Gheție 1975: 344). Termenul se înregistrează și în ediția din 1818 a lui Veniamin, „slobozindu-ne din toată *necurăția*, sfințește...”. (Veniamin 1818: 92^v) și este păstrat și în *Liturghierul* actual: „liberându-ne... de toată *necurăția*, sfințește...” (*Liturghier* 2008: 292).

potrebire (și *potribire*), s.f. ‘consumare’: „Rugăciunea care să zice la *potrebirea* sfintelor taini” (168). Etimologie: probabil din *a potrebi*. Termenul nu este consemnat în dicționare. La Dosoftei notăm prezența unei forme de participiu cu valoare substantivală: „Molitva la strânsul Svintelor, adecă la *potrebi*” (Ursu 1980: 185). În acest context, Veniamin utilizează verbe²⁰: „Rugăciunea când *potriveste* sfintele” (Veniamin 1818: 82^r), respectiv, „Rugăciunea ce să zice când *strânge* sfintele” (Veniamin 1818: 60^v). În *Liturghierul* actual consemnăm prezența unui arhaism semantic explicat între paranteze: „Rugăciunea la *potrivirea* (consumarea) *Sfintelor*” (*Liturghier* 2008: 302). Acest sens al substantivului *potrivire*, provenit din verbul *a potrivii*, nu este însă oferit de dicționare. Ca și în cazul verbului, notăm deplasarea sensului de la un substantiv la altul pe baza asemănării formei celor doi termeni.

stăpânie, s.f. ‘stăpânire’: „Dumnezeul nostru, a Căruia *stăpânia* iaste neasemănată” (121); „că pre Tine Te laudă îngerii, arhanghelii... *stăpâniile*” (145). Etimologie: *stăpânit* + suf. *-ie* (cf. DLR, MDA, s.v.). La Dosoftei notăm un alt termen în primul context: „a Căruia-i *tăria* nepotrivită”, iar în cel de-al doilea, „Scaunii, Domnitorii, Începătorii, *Stăpânitorii*” (Ursu 1980: 40, 120). Termenul consemnat la Antim este prezent la Veniamin doar în cel de-al doilea context; în primul caz, notăm: „a căruia *stăpânirea* iaste neînțeleasă” (Veniamin 1818: 63^v). Ambii termeni se înregistrează și în *Liturghierul* din 2008: 200, 232: „a Căruia *stăpânire* este neasemănată”, respectiv „Domniile, Începătoriile, *Stăpâniile*”.

stricăciós, adj. ‘vătămător, dăunător’: „dăruiaște-le lor... în locul celor *stricăcioase* céle nesticăcioase (155). Etimologie: *strica* + suf. *-ăcios* (cf. DER, DLR, MDA, s.v.). La Dosoftei se înregistrează un alt derivat de la (*a*) *strica* + suf. *-ător*: „pentru cele *stricătoare* cele nesticăcioase” (Ursu 1980: 138). Termenul antimian se înregistrează ulterior și în ediția lui Veniamin: „în locul cestor *stricăcioase* céle nesticăcioase” (Veniamin 1818: 76^v); în ediția actuală: „cele nesticăcioase în locul celor *stricăcioase*” (*Liturghier* 2008: 242).

trezvire, s.f. ‘judecată limpede’: „Pentru ca să fie celor ce să vor cumineca spre *trezvirea* sufletului” (96). Etimologie: *trezi* (cf. DLR, MDA, s.v.). Termenul este prezent la Dosoftei: „de *trezvire* sufletului” (Ursu 1980: 82) și, ulterior, la Veniamin: „spre *trezvirea* sufletului” (Veniamin 1818: 52^v); „spre *trezirea* sufletului” (*Liturghier* 2000: 165). Această formă învechită a substantivului *trezire* prezintă, în cazul de față, și un sens învechit al acestuia. După cum remarcă și Anania (2007: 212), acest „vechi cuvânt al limbajului bisericesc [...] nu și-a găsit echivalent în româna modernă; el nu semnifică acțiunea de a se trezi, ci starea de a fi și a te menține treaz, starea de

²⁰ Se constată preferința pentru utilizarea verbului (și nu a substantivului) în majoritatea edițiilor consultate.

sobrietate, de veghe, de vigilență, de prudență (a sufletului pururea veghetor asupra-și)”. Acesta este motivul pentru care, în ediția din 2008, termenul actual *trezire* apare explicat între paranteze printr-un echivalent arhaic: „*trezirea (trezvîia) sufletului*” (*Liturghier* 2008: 171).

3. Concluzii

Putem constata faptul că numeroși termeni dispăruți din uzul literal actual sunt prezenți încă în limbajul liturgic contemporan (amintim, de exemplu, termeni precum *mâneca*, *cin*, *otpusť*, *finic*, *începătorie*, *necurăție*, *stăpânie* etc.). Toate aceste arhaisme lexicale conferă o anumită individualitate limbajului bisericesc în ansamblul românei literare. Prezența acestora în edițiile succesive ale *Liturghierului* se datorează intenției diortositorilor de a nu afecta mesajul transmis, cu atât mai mult cu cât s-a creat o tradiție textuală liturgică foarte stabilă, acești termeni rămânând până astăzi în vorbirea slujitorilor bisericii și a credincioșilor.

Termeni precum *blagovêštenie*, *bogoslov*, *dveră*, *preditéci*, *oglașenic* etc., prezenți în ediția lui Dosoftei și a lui Antim²¹, au fost ulterior înlocuiți prin cuvinte sau sintagme formate pe teren românesc sau moștenite din limba latină: *Buna Vestire*, *cuvântătorul de Dumnezeu*, (*sfânta*) *ușă*, *înaintemergătorul*, (*cel*) *chemat*. Introducerea acestor cuvinte (sintagme) și a altora (*stea*, *altar* sau *căldură*) în locul termenilor de origine slavă sau slavonă s-a datorat nevoii simțite de poporul român de a înțelege mai bine limba textelor bisericești. Bălan (1914: 238) constata că: „Nu ar fi cu dreptate, dacă nu s-ar recunoaște acestei tendințe latinizante meritele necontestabile, de a fi dat afară din limbă mai multe cuvinte, pe cari poporul nu le înțelegea”. Din acest punct de vedere, acțiunea lui Veniamin Costachi este una îndreptățită, desigur, cu anumite excepții, discutate mai sus. Nu putem ignora faptul că din traducerea lui Antim și din unele modificări întreprinse de Veniamin a rezultat forma actuală a *Liturghierului* (vezi și Bălan 1914: 250). Nu multe au fost însă aceste „înnoiri” de-a lungul timpului, căci „cei care au lucrat cu această carte, au ținut în mare cinste traducerea lui Antim și... au făcut puține schimbări, menținând limba aceea frumoasă a lui Antim, pe care tot așa o înțelegeau ardelenii, ca și muntenii și oltenii” (Bălan 1914: 244).

În sfârșit, ținând cont atât de intenția editorilor *Liturghierului* (2008: 575) de a evita „atât arhaismele care nu mai sunt înțelese azi, cât și neologismele neasimilate de oamenii simpli din popor”, dar și de substituirile lexicale produse de-a lungul timpului (spre exemplu: *potrebi* – *potrivi*, *potrebire* – *potrivire*, *pravoslavnic* – *dreptmăritor*,

²¹ Explicația prezenței lor este oferită uneori de diortositorii înșiși, ca, de pildă, în prefața *Liturghierului* tipărit la Iași, în 1759: „une cuvinte nu s-au putut [...] nici într-un chip a să tălmăci tocma drept după putere lor pre limba noastră, căci este puțină. La acăsta și noi încă dară n-am vrut a micșora sfintele cuvinte ale dumnezeștii liturghii, după neputința limbii noastre, căci nu este cazanie sau istorie sfânta liturghie, ci tocma însuși dumnezești și de Duhul sfânt suflăte cuvinte”.

cliros – cler, smerenie – sâință – cucerie – evlavie – cucernicie, evanghelesc – evanghelicesc – evanghelic etc.), putem concluziona și noi, alături de specialiști precum de Chivu (1997: 17) sau Teleoacă (2008: 6), că limbajul bisericesc actual „oscilează încă între tradiție și inovație”.

Bibliografie

A. Surse

- Antim Ivireanul, *Dumnezeieștile și sfintele Liturghii*, Târgoviște, 1713.
Dumnezeieștile Liturghii, București, 1887.
Dumnezeieștile și sfintele Liturghii, București, 1741.
Dumnezeieștile și sfintele Liturghii, București, 1746.
Dumnezeieștile Liturghii, Iași, 1845.
Dumnezeieștile Liturghii, Neamț, 1860.
Dumnezeieștile Liturghii, Iași, 1868.
Liturghie, Iași, 1759.
Liturghie, Iași, 1794.
Liturghier 2000: Liturghier, Tipărit cu aprobarea Sfântului Sinod și cu binecuvântarea Prea Fericitului Părinte Teoctist Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2000.
Liturghier 2008: Liturghier, Tipărit cu aprobarea Sfântului Sinod și cu binecuvântarea Preafericitului Părinte Daniel Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 2008.
Sfintele și dumnezeieștile Liturghii, Râmnic, 1767.
Sfintele și dumnezeieștile Liturghii, Râmnic, 1787.
Sfintele și dumnezeieștile Liturghii, București, 1797.
Sfintele și dumnezeieștile Liturghii, Buzău, 1835.
Sfintele și dumnezeieștile Liturghii, Buzău, 1840.
Sfintele și dumnezeieștile Liturghii, Râmnic, 1813.
Sfintele și dumnezeieștile Liturghii, București, 1833.
Sfintele și dumnezeieștile Liturghii, București, 1855.
Veniamin 1818: *Liturghiile*, Iași, 1818.
Veniamin 1834: *Dumnezeieștile Liturghii*, Iași, 1834.

B. Dicționare și enciclopedii

BRV = Ioan Bianu, Nerva Hodoș, *Bibliografia românească veche, 1508-1830*, tomul I, 1508-1716, Edițiunea Academiei Române, București, 1903; tomul II, 1716-1808, Edițiunea Academiei Române, București, 1910; tomul III, 1809-1830, Edițiunea Academiei Române, București, 1912-1936; Ioan Bianu, Dan Simionescu, tomul IV, *Adăogiri și îndreptări*, Edițiunea Academiei Române, București, 1944.

- CANDREA-DENSUSIANU = I.-A. Candrea, Ov. Densusianu, *Dicționarul etimologic al limbii române. Elementele latine*, (A – PUTEA), Editura Paralela 45, București, 2003.
- DA = *Dicționarul limbii române*, tom I-II, Editura Academiei, București, 1913-1949.
- DB = *Dicționar Biblic*, Traducere din limba franceză de Constantin Moisa, vol. 1-2, Editura Stephanus, București, 1995 (I), 1996 (II).
- DEG = Pierre Chantraine, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Histoire des mots*, tom I-IV, Éditions Klincksieck, Paris, 1968-1980.
- DER = Al. Ciorănescu, *Dicționar etimologic al limbii române*, ediție îngrijită și traducere din limba spaniolă, de Tudora Șandru Mehedinți și Magdalena Popescu Marin, Editura Saeculum I. O., București, 2001.
- DEX = *Dicționarul explicativ al limbii române*, ediția a II-a, Editura Univers Enciclopedic, București, 1998.
- DLR = *Dicționarul limbii române*, serie nouă, Editura Academiei, București, 1965-2010.
- DLRLV = M. Costinescu, M. Georgescu, F. Zgraon, *Dicționarul limbii române literare vechi (1640-1780). Termeni regionali*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1987.
- DR = I. M. Stoian, *Dicționar religios. Termeni religioși, credințe populare, nume proprii*. Ediția a II-a, revăzută și completată, Editura Garamond, București, 1994.
- MDA = *Micul dicționar academic*, vol. I-IV, Editura Univers Enciclopedic, București, 2003.
- MIKLOSICH = Franz Miklosich, *Lexicon paleoslovenico-graeco-latiniuum*, Vindobonae, Guilelmus Braumueller, 1862-1865.
- SCRIBAN = August Scriban, *Dicționarul limbii românești (Etimologii, înțelesuri, exemple, citațiuni, arbaizme, neologizme, provincializme)*, edițiunea întâia, Institutu de Arte Grafice „Presa bună”, Iași, 1939.

C. Lucrări de referință

- Anania 2007: Bartolomeu Anania, *Cartea deschisă a împărăției. O însoțire liturgică pentru preoți și mireni*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2007.
- Bălan 1914: Ioan Bălan, *Limba cărților bisericești. Studiu istoric și liturgic*, Tipografia Seminarului teologic greco-catolic, Blaj, 1914.
- Chivu 1997: Gheorghe Chivu, *Civilizație și cultură. Considerații asupra limbajului bisericesc actual*, Editura Academiei Române, București, 1997.
- Dimitrescu 1973: Florica Dimitrescu, *Contribuții la istoria limbii române vechi*, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1973.
- Gheție 1975: Ion Gheție, *Baza dialectală a românei literare*, Editura Academiei Române, București, 1975.
- Iorga 1901: Nicolae Iorga, *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea: 1688-1821*, Editura Minerva, București, 1901.

- Mareș 1969: *Liturghierul lui Coresi*, Text stabilit, studiu introductiv și indice de Al. Mareș, Editura Academiei, București, 1969.
- Mazilu 1999: Dan Horia Mazilu, *Introducere în opera lui Antim Ivireanul*, Editura Minerva, București, 1999.
- Munteanu 2008: Eugen Munteanu, *Lexicologie biblică românească*, Editura Humanitas, București, 2008.
- Teleoacă 2008: Dana-Luminița Teleoacă, *Limbajul bisericesc actual între tradiție și inovație*, Editura Academiei Române, București, 2008.
- Ursu 1980: Dosoftei, *Dumnezeiasca Liturghie 1679*, ediție critică de N. A. Ursu, Iași, 1980.